

ASPECTE ALE RECEPTĂRII VIEȚII ȘI ACTIVITĂȚII MITROPOLITULUI VENIAMIN COSTACHE*

DRD. ELENA SPIRIDON

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași
aleanspiri@yahoo.com

Summary: Important ecclesiastical figure, Veniamin Costache undertook on the line of his predecessors (Varlaam, Dosoftei, Antim from Iviria) an intense cultural activity, found in the configuration of all ecclesial texts translated and edited with accuracy over four decades (1803-1846). The bibliography on his life and work is relatively old, the published monographic works chronologically hovering between 1881-1946, when it also appeared, at the centenary of death, the last work of commemorative nature, most of the signatories being clergymen. If among the clergymen the translator enjoyed a wide reception, his figure was underrepresented in the pages of ancient literary history. Most of the chapters dedicated to scholars who have worked within the Church in the nineteenth century did not include specific references to the work of the metropolitan, his name being either absent or mentioned tangentially in relation to the figures and complementary issues from that period.

Keywords: metropolitan Veniamin Costache, religious texts, old Romanian Culture

Personalitate ce a activat cu precădere pe tărîm cultural, îndeosebi printr-o dinamică activitate de editare și traducere a textelor bisericești, Veniamin Costache este o figură foarte vie la începutul veacului al XIX-lea, implicîndu-se activ în toate compartimentele vieții sociale. Ierarh „în toată puterea cuvîntului”, acesta a fost deopotrivă un organizator și un lider cultural, susținător al învățămîntului în limba română, filantrop în sensul actual al termenului (organizînd o adevărată rețea de întrajutorare socială) și, nu în ultimul rînd, un sensibil receptor al schimbărilor politico-sociale ale vremii. Dată fiind pluralitatea planurilor de activitate ale ierarhului, personalitatea sa interesează nu doar domeniul istoriei bisericești, ci și al istoriei naționale, al studiilor socio-culturale și, nu în ultimul rînd, al filologiei.

Fiind însă unul dintre cei mai importanți ierarhi modoveni ai începutului veacului al XIX-lea, secol al marilor reforme sociale și culturale, Veniamin Costache a suscitât interes în primul rînd în mediile bisericești. Acest lucru se reflectă în cele aproximativ zece lucrări ce vizează viața și activitatea sa, semnate de

* Acknowledgments: Lucrarea a apărut cu spijin financiar în cadrul proiectului POSDRU/88/1.5/S/47646, cofinanțat din Fondul Social European, prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

autori ca Vasile Vasilache, Teodor Cerbuleț, Nicolae Tănăsescu, Andrei Vizanti, Constantin Erbiceanu. Lucrarea ultimului este sursa principală pentru monografia lui Ilie Gheorghîță din 1946. Majoritatea semnatarilor acestor lucrări sunt fețe bisericești (excepțîndu-l pe Nicolae Iorga, care a publicat în 1907 o lucrare intitulată *Viața și faptele mitropolitului Moldovei, Veniamin Costache*, despre care vom vorbi pe larg, în paginile ce urmează), apariția monografiilor situîndu-se cronologic între anii 1881-1946, cînd s-a publicat, cu ocazia centenarului morții, ultima lucrare cu caracter sintetic și comemorativ. Referîndu-ne la acest aspect, remarcăm, fără a face judecări de valoare asupra lucrărilor care îi sunt dedicate, faptul că personalitatea mitropolitului a beneficiat de o receptare imediată și de un interes constant în rîndul istoricilor Bisericii naționale, timp de cîteva decenii la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul celui următor. Ulterior acestei date, interesul pentru Veniamin Costache intră într-un evident con de umbră, numele său nemaifiind pomenit decît în unele studii din revistele teologice și de istorie ale Bisericii ortodoxe. Acest fapt se explică, evident, și prin orientarea ideologică a deceniilor care au urmat, dar și prin faptul că activitatea sa devenise prin șirul de monografii succesive, după cum vom vedea, obiectul unui discurs redundant, minat de repetarea aceluiași aspecte cercetate și descoperite pînă atunci. Schema aceasta, ce ia în calcul cronologia evenimentelor marcante ale traseului său biografic, este dezvoltată de biografi prin reluarea aceluiași detalii. Aceste detalii, pe care le vom urmări și noi mai jos, fac din figura mitropolitului modelul „exemplar” al ierarhului luminat, activ în toate planurile vieții sociale, dar remarcîndu-se mai cu seamă prin activitatea culturală, „pe care singur a ilustrat-o ca nimeni altul”¹. Studii mai sistematice care vizează în mod special activitatea sa cîrturărească sunt cele care adună sistematic titlurile operelor traduse și editate în perioada sa de păstorie, precum și referințele mai importante la opera sa².

Analizînd lucrările monografice dedicate mitropolitului moldovean, remarcăm interesul firesc pe care personalitatea sa l-a suscitât în rîndurile celor ce s-au ocupat de istoria bisericii naționale, ca și liniile de forță care determină ca activitatea sa să fie considerată una singulară în rîndul figurilor bisericești, dacă ar fi să cităm în acest sens numai atributele cu care îl caracterizează în concluziile cărții sale Ilie Gheorghîță: „harnic și înțelept, cîrturar și teolog desăvîrșit, Arhiereu cuminte și neîntrecut...”³ Din cele cîteva mostre de discurs pe care le-am reprodus, observăm că tonul elogios al frazelor, deși nu afectează validitatea afirmațiilor făcute, majoritatea susținute de argumente și bine documentate, dau impresia unor empatizante pledoarii *pro domo*. Fenomenul ține de o anumită tradiție națională a

¹ Ilie Gheorghîță, *Un veac de la moartea mitropolitului Veniamin Costache. Modest omagiu*, Tipografia mănăstirii Neamț, 1946, p. 97.

² Teodor Manolache, *Bibliografia mitropolitului Veniamin Costache*, în „Biserica Ortodoxă Română”, an 34, nr. 10-12, 1946, p. 25-40.

³ Ilie Gheorghîță, *op. cit.*, p. 98,

studiilor dedicate unor personalități marcante ale culturii noastre, de o retorică a textului care nu se vrea doar persuasivă, ci și captivantă, cuceritoare.

Urmărind paginile de istorie a limbii române literare dedicate secolului al XIX-lea, remarcăm absența referirilor la activitatea lui Veniamin Costache ori apariția numelui său doar în relație cu alte evenimente ori personalități. Fiind o epocă de schimbări semnificative în privința devenirii limbii noastre literare, atenția autorilor (Ivănescu, Gheție, Rosetti) se concentrează cu precădere asupra importanței mișcării ardelenice ca declanșatoare a unei noi direcții în problematica filologică. Fenomenul prezenței fugare a numelui ierarhului moldovean între mențiunile istoricilor limbii române literare se explică și prin faptul că, pe lângă activitatea editorială și de traducere, care fusese de-a lungul timpului principala formă de manifestare a limbii române în varianta sa scrisă, acum apar primii scriitori așa-zis originali, apare o literară laică, dezlipită de filonul bisericesc: Ion Budai-Deleanu, Iancu Văcărescu, Iordache și Dinicu Golescu (autorii analizați de Al. Rosetti, B. Cazacu și L. Onu în tratatul de *Istoria limbii române literare* pentru a ilustra realitățile filologice de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor⁴). Într-o lucrare coordonată de Iorgu Iordan, unde se tratează preocupările autorilor noștri (în sfera semantică a acestui termen se includ, desigur, pentru primele secole, deopotrivă editorii și traducătorii) pentru problemele legate de individualitatea limbii naționale, Veniamin Costache apare într-o singură referire, ca destinatar al unei scrisori adresate de Conachi, în care poetul îi prezintă, ca unui receptor autorizat, ideile sale legate de sursa populară a perfecționării limbii literare⁵.

Aruncînd o privire asupra mai multor volume de istorie a literaturii române vechi, se remarcă aceeași slabă reprezentare a figurii lui Veniamin Costache. Autorii de istorii literare precum Nicolae Manolescu sau George Călinescu, care provin din sfera criticii literare, tratează cu preponderență acele opere reprezentative ale literaturii vechi ce se supun unei grile estetice. O atenție mai mare pentru activitatea cărturărească a traducătorilor de texte bisericești se manifestă în scrierile unor istorici ai limbii române sau ale autorilor de istorie literară cu apetență filologică. Subordonarea operelor din literatura veche unor diverse criterii de analiză (criteriul artistic, criteriul cultural-național, identitar), ca și ideea mereu reluată a năzuinței autorilor vechi spre o formă literară, reprezintă de fapt aplicarea unei percepții actuale asupra a ceea ce înseamnă literatura veche, realitățile conjuncturale ale apariției textelor vechi fiind de fapt diferite. Cum o istorie reprezintă un melanj de figuri ordonate cronologic, selecția numelor se face și în funcție de anumite aprehensiuni ale autorilor, efortul metodologic și expunerea exhaustivă și veridică a datelor fiind dezirabile, dar presupunînd un demers complex, după cum subliniază

⁴ Al. Rosetti, B. Cazacu, L. Onu, *Istoria limbii române literare*, vol. I, Ediția a II-a revăzută și adăugită, Editura Minerva, București, 1971, p. 668-670.

⁵ Iorgu Iordan (coord.), *Istoria lingvisticii românești*, Editura științifică și enciclopedică, București, 1978, p. 37.

Ștefan Ciobanu: „Ca să scrii o istorie a literaturii este necesar mai întâi de toate să cunoști bine opera literară sub toate raporturile; s-o analizezi din toate punctele de vedere, și anume: al limbii, originii, al timpului și locului de unde provine, al mediului și al legăturilor ei cu alte opere etc. Cu alte cuvinte, a stabili și verifica textul, a supune opera unui examen genetic, a determina influențele.”⁶

Este de la sine înțeles că doar autorii preocupăți de cultura românească veche în genere iau în considerare textele bisericești (traduceri) din secolul al XIX-lea, în condițiile în care curentul preromantic se manifestă deja în suficiente opere originale, astfel încât autorii să fie „luați estetic în serios”⁷.

Din referințele lui G. Călinescu, care citează de aproximativ zece ori numele lui Veniamin Costache în relație cu diverse alte nume și cu realități culturale conexe, ne-am oprit la una în care, dincolo de ironia autorului, atunci când se referă la faptul că intelectualitatea secolului al XIX-lea avea un cerc de lecturi restrâns și foarte specializat, observăm că Veniamin Costache intuiește orizontul de așteptare al publicului, tipărind traduceri foarte gustate de receptorii contemporani, după cum reiese din afirmația călinesciană: „cugetarea se marginea la cîmpul moralității și se satisfăcea cu cărți de comentariu religios, precum *Adoleshia filotheos adecă îndeletnicire inbitoare de Dumnezeu* de Evghenie Vulgariul, tradusă între 1815-1819 din grecește, la Iași, de mitropolitul Veniamin Costache.”⁸

Urmărind cuvîntul introductiv la *Vocația europeană a literaturii române vechi*, remarcăm faptul că, deși ierarhul român nu este amintit în paginile volumului, el este perfect încadrabil, prin activitatea sa, în seria autorilor sensibili la integrarea culturii naționale între cele europene, categorie pe care o discută aici Dan-Horia Mazilu. Preocupat de locul literaturii române – în sens contextualizat, ca ansamblu de texte scrise – alături de celelalte culturi, „nații ce au dorit a se cultivi” (prefața la *Dumnezeieștile liturghii*), fiind atent receptor al mișcărilor cultural-sociale și arătîndu-se explicit, în unele dintre afirmațiile din predosloviile traducerilor sale, preocupat de „marile adevăruri legate de ființa și istoria poporului român și ale limbii ce o vorbește”, dorindu-și, de asemenea, prin preocupări conforme cu locul său în cadrul societății acelor vremuri, „să zidească acel complicat edificiu numit îndeobște conștiință națională”⁹, Veniamin Costache se dovedește conștient de fenomenul necesității schimbului cultural, pe care îl și realizează, în calitatea sa de traducător.

În *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, Veniamin Costache este prezentat într-un articol de două pagini ca traducător de cărți religioase, editor și „cărturar” în genere. După creionarea unui sintetic traseu biografic și prezentarea unei bibliografii detaliate, Constantin Teodorovici, autorul articolului, conchide:

⁶ Ștefan Ciobanu, *Istoria literaturii române vechi*, Editura Eminescu, București, 1989, p. 17.

⁷ Nicolae Manolescu, *Istoria critică a literaturii române*, Editura Minerva, București, 1990, p. 6.

⁸ G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent*, Ediția a II-a, Editura Minerva, București, 1982, p. 112.

⁹ Dan Horia Mazilu, *Vocația europeană a literaturii române vechi*, Editura Minerva, București, 1991, p. 5-6.

„Nu este un literat, însă a contribuit prin întreaga sa activitate la crearea unei atmosfere prielnice dezvoltării culturii și literaturii în Moldova, la începutul secolului al XIX-lea.”¹⁰

Interesul istoricului Nicolae Iorga pentru personalitatea lui Veniamin Costache a fost deja evidențiat. În paginile de istorie a literaturii vechi, marele istoric reia principalele coordonate ale activității mitropolitului, punând accent pe valoarea tipăriturilor de la Neamț, pe care le și enumeră în detaliu pe parcursul câtorva pagini (p. 326-330). Iorga subliniază legătura dintre acest centru monastic, „școală de mănăstire”, atelier tipografic de traduceri și copieri, „de mare folos limbii române”¹¹, având reprezentanții săi de seamă, colaboratori ai lui Veniamin Costache, și activitatea mitropolitului moldovean de răspîndire prin tipărituri a culturii religioase în Moldova.

Deși în capitolul *Clerici iluminiști în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea în Moldova și Țara Românească* enumeră câteva dintre figurile cărturarilor moldoveni (Iacov Putneanu, Vartolomei Măzăreanu, Iacob Stamati, ultimul fiind precursorul lui Veniamin în scaunul de mitropolit și principalul mentor recunoscut al acestuia), care au tradus lucrări liturgice, dar și texte ce depășeau sfera serviciului liturgic, Alexandru Piru nu amintește în *Istoria literaturii române de la origini pînă în 1830* numele lui Veniamin Costache. Fenomenul este simptomatic, alți istoriografi importanți oprindu-se cu remarcile la precursorii lui Veniamin sau menționîndu-l doar în treacăt, poate și datorită faptului că ierarhul nu face o ruptură zgomotoasă și programatică cu tradiția, ci continuă pe linia predecesorilor săi activitatea de editare și traducere, care proliferează net superior din punct de vedere numeric, fiind îmbunătățită valoric prin traduceri mai rafinate și extrapolată și la sfera laică¹².

În lucrarea *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, G. Mihăilă pomeneste, făcînd referire la tipăriturile de mare impact în ceea ce privește orizontul de așteptare al publicului în secolul al XIX-lea, de „prețioasa culegere de *Vieți ale sfinților*, tipărită sub îngrijirea mitropolitului cărturar și promotor al învățămîntului în limba română Veniamin Costachi”¹³. Remarcăm, desigur, aceleași locuri comune ale receptării în rîndul istoricilor literari, ceea ce trimite la ideea că valoarea activității sale este recunoscută, însă insuficient cercetată.

Consacrînd un capitol pentru *Literatura religioasă. Epoca de rezistență a conștiinței naționale*, Ștefan Ciobanu, în *Istoria literaturii române vechi*, analizează, de asemenea, activitatea predecesorilor lui Veniamin Costache (Paisie Velicicovski, Vartolomei Măzăreanu, Amfilohie Hotinul). Numele mitropolitului este amintit doar la referințe, atunci cînd vorbește despre răspîndirea scrierilor lui Teofilact al Bulgariei,

¹⁰ *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, Editura Academiei, București, 1979, p. 221.

¹¹ Nicolae Iorga, *Istoria literaturii române în veacul al XVIII-lea – (1688-1821) – Epoca lui Petru Maior*, vol. al II-lea, *op. cit.*, p. 320.

¹² Alexandru Piru, *Istoria literaturii române de la origini pînă la 1830*, Editura științifică și enciclopedică, București, p. 537-540.

¹³ G. Mihăilă, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, Editura Minerva, București, 1972, p. 58.

tradus în Moldova sub coordonarea lui Veniamin în 1805, și atunci când citează din prefața sa la *Cronograful* lui Dimitrie al Rostovului¹⁴.

Filologul I. Șiadbei, în volumul său *Istoria literaturii române vechi*, dedică activității lui Veniamin Costache două pagini, ce cuprind date general vehiculate despre ierarh, prezentat ca sprijinitor al școlilor naționale, colaborând cu cărturarii din principate, aducând profesori din Ardeal și sprijinind tineri care vor juca un rol însemnat la începutul secolului, precum Asachi și Săulescu. Este remarcat, de asemenea, procesul de înnoire lexicală pe care mitropolitul îl expune programatic în prefețele traducerilor sale, autorul remarcând că traducătorul nu se arată interesat doar de cărțile strict necesare desfășurării serviciului liturgic, ci și de cele de istorie bisericească și biblică, respectiv de dogmatică. Nu lipsește nici situarea sa în linia înaintașilor ori contemporanilor săi, dintre care Șiadbei îi amintește pe Chesarie al Rîmnicului, Iacob I Putneanul, Amfilohie Hotinul, Vartolomei Măzăreanul, Mihail Strelbițchi.

Într-un capitol teoretic referitor la problematica literaturii române vechi, Dan Zamfirescu analizează chestiunea mult disputată a trecerii de la „epoca veche” la „epoca modernă” în cultura noastră și găsește în figura episcopului Inochentie Micu noul tip de cărturar care a înțeles că, pentru a avea rezultate notabile, trebuie ca accentul activității să fie mutat în sfera cultural-socială, îmbinându-se astfel culturalul cu naționalul. Acest curent, care pare să știrbească din conservatorismul eclezial clasic, este continuat tactic, consideră autorul, de „Chesarie al Rîmnicului din Țara Românească și Veniamin Costache din Moldova, cei doi înalți clerici care au înțeles tactica ardeleanului: de a face din biserică un fâgaș pe care să curgă mai fertil fluviul naționalității române și să reînfiorească geniul limbii și culturii naționale”¹⁵. Apropierea mitropolitului moldovean de figurile ierarhilor moldoveni contemporani nu este întâmplătoare, Veniamin Costache fiind un foarte atent receptor al realităților culturale din celelalte provincii românești.

Analizând datele bibliografice din istoriografia literară observăm că figura lui Veniamin Costache este slab reprezentată, iar acolo unde apar referiri explicite la activitatea sa, aceasta este circumscrisă câtorva dominante reluate, cu titlu informativ, în majoritatea paginilor ce îi sunt dedicate.

Dacă, din lectura studiilor monografice și a altor studii ce s-au ocupat, explicit ori tangențial, de activitatea lui Veniamin Costache, am remarcat în linii mari interesul pe care l-a stîrnit personalitatea sa în rîndul fețelor bisericești, precum și afirmațiile generale ale autorilor din sfera laică, o analiză a studiilor ce tratează din perspectivă filologică activitatea sa nu face decît să arate necesitatea unui demers de cercetare care să continue această direcție mai puțin exploatată, la care opera mitropolitului invită prin substanța ideatică a predosloviilor sale.

¹⁴ Ștefan Ciobanu, *op. cit.*, p. 18, 290.

¹⁵ Dan Zamfirescu, *op. cit.*, p. 8.

Dincolo de faptul că reflectă o etapă firească în istoria limbii noastre literare, problematica filologică a operei sale este configurată de punerea în paralel a textului tradus cu soluțiile traductologice pe care le propune, toate în spiritul mentalității sale generale legate de regăsirea individualității limbii prin evitarea calcurilor și a lexicului de împrumut și prin recursul la scrierile vechi și limba poporului. O mare parte a autorilor citați mai sus fac referire la conținutul predosloviilor lui Veniamin, însă pentru a susține idei care să justifice calitatea sa de promotor al culturii, patriot, spirit iluminist, referindu-se în special la dezbaterile filologice din prefața la *Dumnezeieștile liturghii* (1834). Încă din 1888, Andrei Vizanti realizează, în anexele monografiei sale, o listă completă a termenilor pe care traducătorul îi introduce în texte ca variantă pentru slavonismele care pătrunseseră în cărțile de cult, ca și grecismele propuse ca variantă, atunci când în sistemul lexical românesc nu exista posibilitatea găsirii unui termen potrivit¹⁶. Observația referitoare la calitatea de înnoitor al lexicului românesc este reluată mai apoi, ca și exemplele relevante în acest sens, în studiile referitoare la activitatea culturală a mitropolitului, alături de alte detalii de conținut, preluate din cel mai des citata predoslovie, cea de la *Liturghierul* din 1834. În cadrul amintitului istoric al activității tipografice de la Iași, Gheorghe Ionescu afirmă că această predoslovie este „mai mult istorico-literară decât bisericească”¹⁷, relevând valoarea sa preponderent filologică.

Între autorii orientați mai ales spre chestiuni de analiză a problemelor de filologie legate de opera lui Veniamin Costache, amintim numele lui Scarlat Porcescu, în studiul *Limba română literară în opera mitropolitului Veniamin Costache*. După un excurs referitor la predecesorii ierarhului, preocupați de aceeași problemă, autorul se limitează la a relata conținutul unor prefețe și a expune sistematic, într-un limbaj critic actualizat, ideile explicite pe care traducătorul le lansează. Amintim dintre acestea: originea latină a limbii române, coruperea limbii prin unele traduceri defectuoase și propunerea unor soluții reparatorii, conștientizarea importanței pe care o are textul scris de largă răspândire pentru impunerea unor norme de exprimare corectă¹⁸ etc. Următoarele pagini reprezintă o analiză filologică a limbii folosite de Veniamin Costache, referindu-se la înrîurirea limbilor moderne (de exemplu, franceza), dar și a celei grecești, pe care mitropolitul o cunoștea și din care traduce cele mai multe texte, asupra exprimării sale, prin preferința pentru anumite verbe, frecvența anumitor sufixe, precum și alte detalii legate de idiolectul autorului. Studiul se încheie cu o analiză a elementelor de stil, fiind remarcat „efortul său pentru exprimarea ideilor și sentimentelor în tipare de limbă cât mai frumoase”¹⁹, printr-o anumită retorică a textului, de care ierarhul era conștient.

¹⁶ Andrei Vizanti, *Veniamin Costache – epoca, viața și operele sale*, Iași, Tipolitografia Buciumului Român, Iași, 1881, p. 114-115.

¹⁷ Gheorghe Ionescu, *op. cit.*, p. 112.

¹⁸ Scarlat Porcescu, *op. cit.*, p. 171-172.

¹⁹ *Ibidem*, p. 173.

Ideea virtuților retorice ale textelor mitropolitului este reluată într-un studiu apărut recent sub semnătura lui Sorin Guia sub titlul *Arta dialogului în Prefețele Mitropolitului Veniamin Costachi*. Dacă prima parte a articolului reprezintă o expunere generală a importanței numelui lui Veniamin Costache în cadrul problematicii limbii române literare și a filologiei românești, în cea de-a doua parte a contribuției sale autorul aduce în discuție o serie din prefețele mitropolitului, din care citează pe larg. Încercînd să aplice o grilă nouă de lectură, S. Guia își propune să urmărească retorica acestora, ajungînd în final să constate caracterul oral al majorității textelor. Analiza este una exhaustivă, urmărindu-se complexitatea procedeelelor folosite de prefațator pentru menținerea unui contact direct cu publicul receptor, caracteristic discursului oral: fraza foarte amplă, intercalarea subordonatelor, apelul la argumente persuasive (scripturistice), inserarea în text a unor dialoguri imaginare în vederea ilustrării unei anumite convingeri, apelul la parafrază și intertext²⁰ etc.

Deși referiri cu caracter explicit filologic există și în alte texte din bibliografia pe care am consultat-o, reluarea lor ar presupune repunerea redundantă în pagină a unor idei expuse mai sus. Sinteza abordărilor filologice ale operei mitropolitului nu face decît să arate că opera sa rămîne un teren încă insuficient exploatat de filologi. Tratată atît de teologi, de istorici, de istorici literari, amploarea activității mitropolitului Veniamin Costache invită – pornind de la ceea ce s-a remarcat deja în studiile bibliografice amintite – la o abordare mai aplicată a implicațiilor filologice ale operei sale editoriale și de traducere.

Bibliografie

- Călinescu, George, *Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent*, ediția a II-a, Editura Minerva, București, 1982.
- Ciobanu, Ștefan, *Istoria literaturii române vechi*, Editura Eminescu, București, 1989.
- *** *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, Editura Academiei, București, 1979.
- Gheorghită, Ilie, *Un veac de la moartea mitropolitului Veniamin Costache. Modest omagiu*, Tipografia mănăstirii Neamț, 1946.
- Guia, Sorin, *Arta dialogului în prefețele mitropolitului Veniamin Costachi*, în „Lucrările Conferinței naționale *Text și discurs religios*”, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2009, p. 267-279.
- Iorga, Nicolae, *Istoria literaturii române în veacul al XVIII-lea. Epoca lui Petru Maior*, vol. al II-lea, ediție îngrijită de Barbu Teodorescu, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1969.

²⁰ Sorin Guia, *Arta dialogului în prefețele mitropolitului Veniamin Costachi*, în „Lucrările Conferinței naționale *Text și discurs religios*”, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2009, p. 268-277.

- Iorga, Nicolae, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, ediția a II-a, vol. II, București, 1930.
- Manolache, Teodor, *Bibliografia mitropolitului Veniamin Costache*, în „Biserica Ortodoxă Română”, an 34, nr. 10-12, 1946, p. 25-40.
- Manolescu, Nicolae, *Istoria critică a literaturii române*, Editura Minerva, București, 1990.
- Mazilu, Dan Horia, *Vocația europeană a literaturii române vechi*, Editura Minerva, București, 1991.
- Mihăilă, G., *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, Editura Minerva, București, 1972.
- Piru, Al., *Istoria literaturii române de la origini până la 1830*, Editura științifică și enciclopedică, București, 1977.
- Porcescu, Scarlat, *Limba română literară în opera mitropolitului Veniamin Costache*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, an 43, nr. 1-2, 1967, p. 165-174.
- Rosetti, Al., B. Cazacu, L. Onu, *Istoria limbii române literare*, vol. I, ediția a II-a revăzută și adăugită, Editura Minerva, București, 1971.
- Zamfirescu, Dan, *Contribuții la istoria literaturii române vechi*, Editura științifică și enciclopedică, București, 1981.